

SISUKORD

Saatesõna. <i>Hendrik Relve</i>	9
Eessõna	11
Saatuslik kohtumine Leningradis	16
Me oleme samast verest, sina ja mina	20
Mida siis süüa?	28
Kärekülm saabumine	37
Esimene õhtu külas	41
Šamaani hoiatus	43
Üht kui teist šamaanidest ja Nõukogude võimu kehtestamisest	47
Meie põgus kohtumine šamaaniga	51
Traktoriga karujahil	56
Töö, linnujaht ja naised	79
Rahvastikust ja eluasemetest	92
Kuidas võita tšuktši neiu südant	94
Võikad tavad	96
Tšuktšide kalapüük	98
Mitut moodi sõprust	101
Tšuktšide saunaskäimine	105
Argipäevad	107
Sünnipäev	110
Lehekülgi päevikust	113
Abielust tšuktšide ja muude rahvaste moel	129
Kaevu puhastamine, mõrv ja uurimine	137

Veeuputus Tšukotkas	152
Kas <i>amka</i> , <i>kosatko</i> või hoopis keegi muu	164
Soovime põtradele häid sarvi	171
Matusekommetest ja uskumustest	176
Noore põdra püha	189
Riitus verega	193
Kärbseseene söömine	198
Lahkumine	205
Nimi ja iidne elupaik	206
Lisa	213
Abielu	215
Abielu sugulaste vahel	220
Ebavõrdne abielu	222
Abikaasa hülgamine	224
Segaabelud	226
Polügaamia	231
Grupiabelu	236
Leviraat	242
Järelsõna. <i>Aimar Ventsel</i>	247

SAATESÕNA

Saime Ülo Siimetsaga tutvavaks 1967. aastal, kui ta oli tulnud Eesti Põllumajanduse Akadeemiasse metsandust õppima. Mina olin asunud Tartus sama eriala õppima aasta varem. Olime noored ja veri vemmeldas. Sai tehtud igasugu trikke, millest mõnest on parem vaikida. Viimasel kursusel olles sain teada, et Ülo on läinud koos oma kursusekaaslase ja sõbra Eerikuga Tšuktšimaale. Nad olevat sinna läinud tšuktši tütarlaste kutsel ja kavatsevat jääda pikemaks ajaks. See tegi mu kadedaks. Kui mõlemad mehed aasta pärast Tartusse tagasi jõudsid, olid nad habetunud ja kõnelesid oma seiklustest uskumatuid lugusid.

Kuid ka noormeeste kombesid olid muutunud. Toon näite. Üks Ülo ja Eeriku kursusekaaslane korraldas pulmad, mis kestsid kolm päeva. Mind paluti hakata pulmavanemaks. Pulmad olid ausad ja vägevad. Kui pulma kolmandal päeval toodi lauale suitsutursad, mis eelmistel päevadel söömata jäänud, oli neil juba küljes laagerdunud lõhn. Keegi neid süüa ei kibelenud, aga Eerik haaras kohe isukalt tursa pea ja asus seda mõnuga lutsima.

Järgnevatel aegadel me tükk aega Ülo Siimetsaga kokku ei puutunud, aga 1999. aastal sattusin lugema ta kirjutist folkloristika teadusajakirjas Mäetagused. Seal meenutas Ülo, kes tol ajal töötas Eesti Rahva Muuseumi majandusjuhi ametikohal, oma juhtumusi tšuktšide juures. Meenutuste avaldamist jätkas ta samas ajakirjas ka järgmistel aastatel. Neelasin neid artikleid õhinal. 2019. aastal õnnestus ka mul endal paar nädalat Tšuktšimaal viibida. Pärast seda tegime 2021. aastal Üloga Vikerraadio sarjas „Kuula rändajat” üheskoos ka tšuktšide kohta paar saadet. Jagasime saadetes veendumust, et tšuktšide pärimuskultuur on erakordselt paeluv, kuigi osalt müstiline ja raskesti seletatav.

Mul on hea meel, et viimaks, pool sajandit pärast seda, kui Ülo Siimets tšuktšide juures käis, saavad ta tähelepanekud ja mälestused kaante vahele. Need on kirja pandud detailirohkelt, aga teisalt haaravalt ja suure lustiga. Oma ülevoolava lopsakuse ja mahlakusega meenutavad need mulle kohati maailma reisikirjanduse klassikasse kuuluvat Marco Polo raamatut „Reisid” (eesti keeles ilmunud 2004. aastal). Marco Polo olevat oma lugude kohta ise öelnud, et ta pole kõnelenud pooltki sellest, mida on näinud, sest siis ei usuks teda mitte keegi. Võib-olla võiks sama öelda ka Ülo lugude kohta. Soovitan raamatut „Eesti poisid Tšuktšimaal” kõigile, keda köidavad seiklused, kauged maad ja rahvad.

Hendrik Relve,
rännu- ja kirjamees

EESSÕNA

Tulles 1969. aastal Koola poolsaarelt suusamatkalt, kohtusin Peterburis, tollases Leningradis, tšuktši neidudega, kes õppisid põhjarahvaste instituudis. Sellest sai alguse sõprus mõnede eestlaste ja tšuktšide vahel. Hiljem külastasid neid eesti tudengeid Tartus, tekitades elevust üliõpilaste ühiselamus.

Pärast põhjarahvaste instituudi lõpetamist 1970. aastal sõitsid tüdrukud kodumaale tagasi ja saatsid meile küllakutse. Ma ei jätnud oma sõbraga seda soodsat võimalust kasutamata.

Oli ju Tšukotka piiritsoon ja seega sinna pääsemine raske. Sõjaväekohustuse tõttu pidime võtma Tartu sõjakomissariaadist Eestist lahkumise loa, seejärel võtsime tollasest Eesti Põllumajanduse Akadeemia metsamajanduse teaduskonnast akadeemilise puhkuse ja sõitsime Tšuktsimaale. Tšukotkal saime aga tõendi, et meid on lubatud igaveseks elama Tšuktsi autonoomsesse ringkonda. Jõudsime kohale 1971. aasta jaanuaris ja viibisime kolmveerand aastat Magadani oblastis Anadõri tundras.

Tšukšidest teadsin tol ajal väga vähe. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia (ENE) polnud selleks ajaks veel „T” täheni jõudnud.

Vene entsüklopeediast sain teada, et nad on paleoasiaadid ja et neid on kokku umbes üksteist tuhat.

Tartu Ülikooli raamatukogust sain Bogoraz-Tani* raamatu „Tšuktsid” ning lugesin nii palju, kui aega oli. Raamat oli aga vene keeles ja selle tõttu oli raske kõikidest asjadest arusaamisega. Meelde jäi üks Bogoraz-Tani mõteteira:

* Vladimir Germanovitš Bogoraz (1865–1936), vene antropoloog, keeleteadlane ja kirjanik. Austava lisanime Tan sai tšuktsidelt.

„Tšuktše ei saa nimetada meie tsivilisatsiooni vaatepunktist korralikeks inimesteks. Nad söövad omaenda täisid, pesevad kusega ja lasevad koertel oma kausid puhtaks lakkuda. Nad tarvitavad söögiks põhjapõtrade kiinide vastseid. Karjused söövad vahel põhjapõtrade väljaheiteid segatuna mitmesuguste noorte taimede roheliste võrsetega. Kuid neil on omad arusaamad korralikkusest. Nad vaatavad vastikusega lehmapiima, sest peavad lehma rāpaseks loomaks. Nad kinnitavad, et loomalihal on eriline ebameeldiv lõhn, mis sarnaneb lehmasita lõhnaga. Paljud nendest keelduvad minema majja, kus keedetakse loomaliha.

Teiselt poolt, kui tšuktšidele ütelda, et hūlgelihal on ebameeldiv hais, siis nad omakorda vaidlevad vastu: „Hūljes on puhas, peseb pidevalt ennast puhtas vees, aga teie sööte oma rāpaste loomade liha.””

Samas raamatus oli ka kirjas, et Tšuktšimaa oli Tsaari Venemaa ainuke territoorium, millele oli antud tegelik autonoomia ja mis oli jäänud venelaste poolt lõplikult vallutamata. Vastavalt Venemaa Seaduste Kogu ühele paragrahvile öeldi Tšuktšimaa kohta, et see on „Russkaja ne vpolne pokorjonnaja territorija” – Venemaa mittetāielikult alistatud territoorium – ja et seal kehtivad kohalikud seadused. Tšuktšimaa nimetust kandis see osa, mis asus Tšauni ja Anadōri jõgedest läänes. Sealsetel elanikel, nagu kõigil lihtsatel tšuktšidel, olid teatud privileegid otsustada oma asju vastavalt vanadele tavadele – sealhulgas ka tapmine, kui see toimus nende territooriumil.

Siberi vallutamine oli toimunud väga kiiresti. 1586. aastal rajati khaan Kutšumi riigi pealinna Tšimgi-Tura varemetele Tjumeni kindlus. Jārgmise 62 aastaga jõudsid Tomski kasakad Ohhoota mere āärde, kuid edasi põhja nad ei suutnud tungida. Kolōma jōe alamjooks jāi aastakūmneteks piirijōeks. Tšuktšide vastupanu oli väga tugev.

Kui sõdimine oli kestnud peaaegu sama kaua kui terve Siberi vallutamine, oli Katariina II sunnitud järele andma senati taotlusele ja Tšuktšimaa vallutamisest loobuma. 1771. aastal Anadōri kindlus lammutati ja 1778. aastal suudeti lõpuks sõlmida rahu, mida kumbki pool enam ei rikkunud.

Peterburist tuli korraldus valmistada riigivapid ja saata need tšuktšidele. Nood pidid vapid riputama oma rannikul puude külge ja nāitama neid laevadelt maale tulnutele, et teadustada maade kuulumist Vene impeeriumile.

Tšuktšimaal selgus, et olukord muidugi päris selline ei ole, nagu Bogoraz-Tan oli kirjutanud. Paljud väited, õigemini enamik, vastasid küll tõele, aga üks aeg oli edasi läinud.

Algul töötasin neli ja pool kuud lehisepalkidest maja ehitusel, kusjuures palkidest majad varati nagu meil muiste spetsiaalse kirve abil. Suur osa palke toodi laevaga Magadanist ja Vladivostokist. Ehitasime kahekorruselist 8-korterilist maja. See oli teine seda tüüpi maja Vaegi külas, kus elas sel ajal 104 inimest. Küla koosnes põhiliselt väikemajadest suurusega 4 × 5–6 meetrit.

Tšuktšide juures valitses samasugune olukord nagu meilgi Nõukogude ajal. Vastavalt plaanimajandusele hakati välja ehitama kolhoosikeskusi, kuhu koondati ümbruskonna inimesed, kes elasid jarangades*. See oli üks võimalusi, kuidas saada nomaadidest elanikkond riigi kontrolli alla.

Külas asusid põdrakasvatuskolhoosi keskus ja laohooned, külanõukogu, postkontor, diiselelektrijõujaam, katlamaja, kool koos internaadiga, klubi, haigla, kauplus, õmblustöökoda, leivaküpsetustsehh, hobuse- ja lehmafarm ning isegi saun.

Viimast kasutati küll ainult suvel, sest talvel ei suudetud sauna tšuktšide arvates lihtsalt soojaks kütta. Meil ei õnnestunud sealses saunas käia ja see, kas keegi üldse seda sauna kasutas, jäi teadmata. Tšuktšide rahvatarkus oli, et kui mustus küpseks saab, kukub ise maha. Sarnaselt suhtuti ka haiglassse. Seda kasutasid venelased ja teised läänest tulnud, tavalised tšuktšid aga harva. Isegi laste sünnitamine toimus põhiliselt jarangades.

Vaegi külast radiaalselt üheksas suunas paiknesid 300–500 km kaugusel põdrakasvatusbrigaadid, kelle külakeskustes oli 7–12 jarangat. Jarangakülade juurest said alguse põdrakarjade toitumisretked karjamaadele ning teatud aja järel jõudis põdrakari jarangade juurde tagasi. Karjas olles ja karjaga ringi liikudes magasid karjused telkides või lausa lahtise taeva all.

Jarangades elasid põhjapõdrakarjuste naised, lapsed ja nende isad ja emad. Puumajadest külla ei soovinud põdrakasvatajate sugulastest enamik minna.

* jaranga – põhjapõdranahkadest tšuktši elamu

Nende hulgas oli ka inimesi, kes ei olnud oma elu jooksul üldse näinud puust maju.

Numbrite järgi oli karjakasvatuse brigaade 15, tegelikkuses aga ainult 9. Sotsialismi viljastavates tingimustes oli kuus põdrakarja muutunud nii väikseks, et nad liideti teiste karjadega.

Pärast ehitustöid töötasin kuu aega madrusena laeval, mis vedas Anadõrist palke ja saematerjali Vaegi külla. Edasi pakuti meile tööd kullakaevurina ja ketapüüdjana (keta on Kaug-Ida ja Kaug-Põhja jõgedes elav lõheline).

Kullaartellis oli võimalus teenida sel ajal väga suuri rahasisid. Räägiti mehest, kes oli leidnud kullasoone ja teeninud mitusada tuhat rubla. Ta ei osanud rahaga midagi peale hakata ja tellis endale ja sõpradele lennukiga tšarterreise Moskvasse, et juua seal paremates restoranides ning ostis Moskva Suure Teatri baleriinidelt erilisi balletietendusi.

Sel kullaartellil Topolinas, kuhu meid kutsuti ja kuhu me ei läinud, läks ka hästi. Nad leidsid kulda ja teenisid 20 000 rubla ühe hooaja (kaks ja pool kuud) jooksul. Artelli liikmetest olid paljud endised vangid, kes olid jäänud elama Kaug-Põhja pärast oma karistuse kandmist.

Ka ketapüüdjad teenisid hästi. Püügihooajal kujunes nende palgaks 1500–2500 rubla kuus.

Võrdluseks võin öelda, et kaks aastat hiljem, pärast EPA lõpetamist, läksin tööle metsameistrina Tartu Metsakombinaati ja teenisin 1973. aasta kevadel 80 rubla kuus.

Meie polnud Tšuktšimaal raha peal väljas, meid huvitas kohalik eluviis ja põdrakasvatus. Loobusime kõikidest pakutavatest hiilgavatest võimalustest. Meid nimetati lollideks ja öeldi, et isegi tšuktši noored mehed ei saa karjas hakkama, aga teie ei ole ju isegi tšuktšid. Pika kauplemise peale siiski õnnestus pääseda põdrakarja, kuigi üks eestlane ühte ja teine teise brigaadi. Nii oli kohalikele ohutum, sest mine tea, mida need suurt kasvu *yank*'it koos olles teha võivad. Millisesse brigaadi keegi läheb, see selgus liisku tõmmates.

Ma tegin ligi nelja ja poole tuhande pealise põhjapõdrakarjaga kaasa umbes viie kuni kuue tuhande kilomeetri pikkuse tiiru mööda Tšuktši poolsaart.

Karjusteks olid meie brigaadis viis tšuktši ja mina. Ametinimetuse järgi olin karjus-zootehnik, mis tähendas, et pidin haiguid loomi süstima ja vajadusel ka opereerima. Põhiliseks haiguseks oli põhjapõdradel nn kapõtka. See

tekkis neil karvavahetuse ajal, kui nad vigastasid jalgu ja haavadesse sattusid pisikud. Haiguse tõttu olid väga paljudel kariloomadel jalad kuni põlvedeni paistes. Ravimiseks tuli põhjapõder kinni püüda, skalpelliga mädapaised avada ja pärast steriliseerimist haavad kinni õmmelda.

Saatuse tahtel sattusin Tšuktšimaa kolhoosi „Tee kommunismi” kõige maha-jäänumasse brigaadi. Ühelt poolt oli see halb, kuna keskmine palk oli teiste brigaadide palgast kolm korda väiksem. Teisalt olid meie brigaadis säilinud ürgsed tavad, mis olid seotud rituaalsete toimingutega, sealhulgas ohverdamine. Oli asju ja toiminguid, millest ma alles hiljem aru sain, kui tutvusin vastava kirjandusega.

Minu arust on tänaseni liiga vähe tähelepanu pööratud tšuktšide usundile. Tšuktšid on üks vähestest rahvastest endise Tsaari-Venemaa ja Nõukogude Liidu territooriumil, kes jäid ristimata. Nende usundi järgi on kõikidel asjadel, taimedel, puudel, loomadel hing. Selles suhtes sarnaneb nende usk meie taas avastatud taarausuga, mida me nimetame eestlaste vanaks usuks, olles püüdnud seda kildudest kokku panna. Põhilised teadmised meie vanast usust on jõudnud meieni Läti Henriku kroonika vahendusel ja sellest, mis oli varem, teatakse väga vähe.

Tšuktšimaal olles pidasin matkapäevikut, kuhu panin kirja kõik tähtsamad sündmused, jutud ja legendid. Järgnevalt toongi ära mõningaid väljavõtteid päevikust, kus tuleb juttu minu sellest eluperioodist. Varem on selle raamatu aluseks olevad lood ilmunud Eesti Kirjandusmuuseumi ajakirjas „Mäetagused”, aastatel 2000–2006 ja Tartu valla kuukirjas 2013. aastal.

Tegime arvukalt fotosid, ent külma tõttu ei tulnud väga paljud neist välja või on hiljem kaduma läinud. Seetõttu on raamatu fotolisas lisaks Ülo ja Eeriku tehtud piltidele kasutatud fotosid ka mujalt. Ülo käis 2011. aastal reisiril Neenetsi- ja Lapimaa põdrakarjakasvatajate juures ning osa värvilistest foto-dest on tehtud just sellel reisiril.

SAATUSLIK KOHTUMINE LENINGRADIS

Kolmandat päeva puistas lund. Sadu oli neid tabanud juba Koolal ja tundus, et üle kogu selle tuhandete ruutkilomeetrite suuruse maa-ala Koolast Peterburini on laotunud paks pilvevaip, millest hõljus alla valgeid kübemeid.

Poisid hulkusid sihitult mööda linnatänavaid. Igasse poodi oldi juba sisse vaadatud, igal tänavanurgal tüdrukuid kiigatud ja nüüd hakkas igavus kallale tükkima. Võib-olla oleks õigem olnud koos teiste matkakaaslastega koju sõita? Miks olid nad Peterburi jäänud? Ainult selleks, et talvist koolivaheaga veel pikemaks ja huvitavamaks muuta.

Kuna üks poistest oli ameti poolest tudeng-katlakütja, andsid tema suuremad sissetulekud – 35 rubla stipendiumi ja 120 rubla palka – selleks hiilgava võimaluse. Oli ju peale suusamatka tervelt 70 rubla veel alles. Konjakipudel maksis restoranis ainult 4.80. Ja poest võis konjakit veelgi odavamalt saada. Küsimus oli rohkem selles, et konjak oli üks kaupadest, mida poodidesse ei jagunud.

„Tuleks kiiremas korras midagi ette võtta,” ütles üks nooruk teisele. Ta oli 180 cm pikk, siniste silmade, süsimusta täishabeme ja õlgadeni ulatuvate pikkade juustega. Tema oligi see „kõrgepalgaline” tudeng.

„Lähme teritame natukene mõistust,” vastas teine habemik. Ta oli oma kaaslasest paar senti pikem ja tunduvalt laiaõlgsem, habemetutt lõua otsas oli täielikus kooskõlas tema suure, etteulatuva kartulininaga. Mehine nina pidi olema nende perekonna uhkus iidsetest aegadest tänaseni. Juuksed olid kaaslase omadest tumedamad ja lühemad.

Tema esile tungivale nosplile toetusid vägevad sarvraamidega prillid – filosoof 19. sajandist.

Vesteldes olid nad jõudnud sillale, kus igas sillanurgas seisis metsikut hobust taltsutav mees. Teisel pool silda oli näha pikk järjekord, kus oodati oma aega restorani pääsemiseks. Oli ju veel see kaunis aeg, kus osa inimesi olid võrdsemad kui teised, kus tutvus oli tähtsam kui raha. Ka restorane ja baare polnud iga nurga peal ning õlut võis saada harva, või siis ainult õllesaalist.

Osa inimesi tammus jalalt jalale, osa hüples üles-alla, üks noorpaar mängis kukekesi, kareldes ühel jalal ja püüdes õlalöökidega teist tasakaalust välja viia.

Uksel rippus silt „VABU KOHTI EI OLE”, kuid inimesed ei kaotanud lootust ja ootasid kannatamatult oma aega, et siis mõningad grammid toniseerivat mürki kehasse ringlema lasta.

„Eesrindliku võitleja osa võib täita ainult mees, kellel on oma eesrindlik teooria,” torises Filosoof, „teeme nalja ka.”

Ta ei pööranud mingit tähelepanu ümbritsevale rahvahulgale, vaid sammus restorani ukse juurde ja asus taskust leitud võtmega ukse peale koputama. Ruumi sisemusest ilmus kuldrandiga mütsi kandev šveitser ja uuris, et mida koputaja soovib.

Teda tabas tundmatus keeles sõnavaling: „*Perkele poika*, kas vabu kohti ka on?”

Šveitserit hämmastas selline lähenemine ja tema vanainimesenäkku ilmus nõutus. Mida need tundmatud tahavad? Ukse peal on ju selge sõnaga, et vabu kohti ei ole.

Esimese kõrvale ilmus teine veel imelikum habemega olevus, kelle pikad juuksed lehvitsid tuules ja kes tegi kurja häält, mis tuli nagu tõrre põhjast: „Kas saab vabu kohti või ei?”

„Vist ikka välismaalased,” mõtles arvatavasti vanake, „parem neid mitte pahandada.”

Tema punetavasse näkku ilmus midagi lipitseva naeratuse taolist. „Proššu, gosbada,” ütles ta ja avas sügavasti kummardades ukse.

Poisid viskasid presendist jopid seljast ja läksid villaste kampsunite väel saali. See oli peaaegu tühi. Ainult seinääärsed lauad olid hõivatud, ning poisid istusid saali keskel olevasse lauda. Ukse juures nurgalauas istusid neegrid, kes vahtisid üleolevalt kõrvallauas istuvaid apteegiblonde naisi. Ühe neegri näol ilutses neli üle näo jooksvat armi.

„Vist võitluse jäljed mõne taolise valgepäise lõviga,” sõnas Filosoof oma kaaslasel, viibates peaga naiste laua poole. „Vaata, nad paistavad sinust päris huvitatud olema.”

„Neid huvitab ainult raha – peavad meid välismaalasteks,” vastas Täishabe, „sellise käest võid midagi kaasa ka haarata.”

Üks valgepea õgis neid tõepoolest silmadega. Ta oli umbes kolmekümneaastane, väga kireva sõjamaalinguga daam. Silmade külge olid kleebitud „kärbsejalad”, suu oli suureks ja punaseks värvitud, nagu oleks ta äsja lõpetanud ohvri kaelast vereimemise. Nägu oli paksult krohvitud, kuid läbi krohvi-kihi oli näha eelmise öö pummeldamise jälgi. Daam hakkas talle silma pilgutama ning täishabe pööras pilgu kõrvallauale.

Seal istus keegi kõhn ja kaunis neiu kolme noormehe seltsis ja kirjutas või joonistas midagi paberile. Natukese aja pärast kutsus ta kelneri ja andis mehele mingid paberilehed. Kelner sammus habemike juurde ja ulatas need poistele. Joonistuspaberitele olid lühikese ajaga ilmunud noormeeste portreed, vägagi originaalilähedased. Poisid palusid kelneril viia nende arvel neiule pudel šampust.

„Oleme ebavõrdses seisus, kolm kahe vastu,” ütles Täishabe Filosoofile, „ja pealegi ei ole meil kahekesi ühega midagi peale hakata.”

Korraga tippisid saali kaks väikest kasvu pilusilmset neidu.

„Vist vietnamlannad,” ühmas Filosoof, „peale viimaseid Hanoi pommitamisi on neid liitu rohkesti toodud.”

Tüdrukud said kohad kahe mereväemundris ohvitseri juurde. Nad tellisid pudeli šampust, vestlesid omavahel mingis arusaamatus keeles ega pööranud mingit tähelepanu saalis olijatele.

Poisid olid juba tükk aega tagasi oma konjaki kätte saanud ja natukene ka klaasi jõudnud tõsta. Pea surises õrnalt ja keha läks soojaks.

Orkester hakkas mängima foksi. Paarikaupa kadusid inimesed laudadest tantsupõrandale. Istuma jäid ainult kaheksa nurgalaua neegrit, kolm asiaati ja kaks karvast eestlast. Kõiki valdas vist mingi alaväärsuskompleks. Eestlasi see, et nad olid tulnud restorani suusasaabastes ja kampsunites, teistel noormeestel ei jätkunud lihtsalt kiirust ja pealehakkamist endale kaaslaste leidmiseks.

Nii nad istusid ja vaatlesid tantsijaid, kellest enamus tammus jalalt jalale, kõigutades ennast muusika taktis. Paljud paarid tuikusid juba väga energiliselt. Ainult üksikud püüdsid näidata, kuidas peab tantsima. Muusika katkes järsku ja seltskond valgus tagasi laudadesse.

„Inimene on armastuse objekt, sest ta on eesmärk iseendas, mõistuslik ja armastuseks võimeline olend. See on soo, see on mõistuse käsk,” tsiteeris Filosoof Feuerbachi.

„Noh, olgu,” vastas talle kaaslane, tõusis püsti ja astus meremeeste laua juurde, sest orkester oli hakanud jälle mängima. Ta palus ühe neidudest tantsima.

„Kas te olete Vietnamist,” küsis ta, kui nad olid teinud paar tantsusammu.

„Ei ole,” vastas neiu.

„Kust siis?”

„See on saladus.”

„Huvitav, miks?”

„Nii on lihtsalt parem,” vastas neiu pikemalt selgitamata.

Tantsust oli nii palju kasu, et õnnestus tõmmude neidude nimed teada saada. Pikemat kutsuti Niinaks ja lühemat Tanjaks.

Aeg möödus restoranis lausa lennates. Tantsiti naistega kord ühest, kord teisest lauast. Kui nad järjekordselt lauda tagasi jõudsid, nägid nad, et „vietnamlannad” valmistuvad lahkuma. Ka poisid kutsusid kelneri ja jäid ootama arvet. Kui sellega ühele poole saadi ja nad riidehoidu jõudsid, olid neid juba läinud. Poisid said joped kätte ja astusid õues valitsevasse pimedusse. Nad arvasid, et neid on silmapiirilt kadunud, kuid õnneks silmasid neid Nevski prospektil aeglaselt kõndimas ja aeg-ajalt tagasi vaatamas. Koos jalutasid nad mööda tuledes säravat Leningradi.

Keegi ei teadnud siis veel, et sellest tutvusest saab alguse reis maailma otsa, igavese lume ja igikeltsa maale.

ME OLEME SAMAST VEREST, SINA JA MINA

Sopka otsas istusid kaks meest. Üks oli lühikest kasvu umbes 150 cm pikkune, mongoliidsete näojoonte ja tumedate pilusilmadega mees. Tema karusnahksele *kuhljanka*'le* oli peale tõmmatud presentürp. Jalas olid vees mittemärguvast kuld kollasest hülgenahast kaunistustega *torbas*'ed ehk nahksaapad. Pea oli kaetud karusnahkse kapuutsiga, millele oli tõmmatud presentkapuuts. Jalge ees maas oli jahioda, mis paistis väga vana. Kui vana just, seda ei teadnud keegi. Oda oli mehele pärandatud kui perest väljavalitud pojale ja nii olevat see toimunud põlvest põlve. Vahel oli selleks väljavalitud pojaks kõige vanem, mõnikord mõni teine pereliige.

Valiku aluseks olevat inimese võime hingedega suhelda. Igas põdrakarjuse peres või vähemalt igas jarangakülas olevat vähemalt üks selline inimene, mõnes laagris isegi mitu.

Tšuktšid räägivad, et niisugused lapsed on äratuntavad juba varases nooruses. Nad ei vaata teistega rääkides neile otsa, vaid vaatavad midagi, mis asub rääkijast tagapool või üleval. Nende laste pilk on erinev teiste laste pilkudest, mõnel see aga otsekui sädeleb. Eriti terav on pilk neil, kellest saavad hiljem päris šamaanid, kel on vaja oma töö tõttu näha just hingi ja vaimu. Šamaanid peavad hingede nägemisega hakkama saama isegi pimeduses.

Odatera oli kaunistatud maagiliste ornamentidega, paljud neist olid aastatega maha kulunud.

Tšuktši sõnul olid tera peale kirjutatud sõnad vanas tšuktši keeles. Selline tähestik olevat Tšuktšimaal olnud enne venelaste tulekut. Paraku viinud

* *кухлянка* – vene keeles põdranahast ürp

venelased tšuktši keele üle kirillitsale, et nemadki kirjast aru saaksid. Ega nad viitsi ju teiste keeli selgeks õppida. (Nõukogudeaegne entsüklopeedia väidab, et tšuktšidel puudus enne venelaste tulekut oma tähestik. Tšuktšid said oma kirjakeele alles 1931. aastal. Lennart Meri raamatu „Virmaliste väraval” järgi oli tšuktši tähestiku looja Bogoraz-Tan.)

Tartu Ülikooli filoloogiatudengitele esitatakse loengus andmeid, et mõningatel põhjarahvastel oli oma tähestik. Näitena tuuakse komide tähestikku ja kirjakeelt ehk vanapermi kirja, mille koostas vene misjonär Permi Stefan, kasutades seda pühakirjade ja muude tekstide ülesmärkimiseks. Hiljem on Moskva ikoonimeistrid pühapiltidele nimesid kirjutanud samas tähestikus. Veel hiljem pandi see aga kirikuvande ja keelu alla ning raamatud põletati. Võib-olla oli oma kiri ka teistel põhjarahvastel.

Tavaliselt kattis odatera narmastega kaunistatud nahktupp. Narmad olid lõigatud ühest naharibast, nii et nad moodustasid inimfiguure, kes olid ühtlasi kaitsevaimudeks. Nahariba oli lõigatud neljaks narmaks ja nende otsa seotud sõlmed. Odatupe külge kinnitatud ülemine osa moodustas pea. Äärmised narmad olid lühemad, justkui käed. Keskmised narmad olid pikemad, olles jalgadeks.

Sellist kaitsevaimu kutsuti *kipur*'iks. Neid kujukesi kasutati kaitsevaimudena mitmel puhul. Näiteks jarangade uste lähedal või magamisasemete ehk *polog*'ide juures. Tähelepanelikul vaatlemisel oli neid märgata isegi riietus-esemete kaunistustes.

Paljudel meestel olid talvel peas kahe terava tipuga mütsid, mille teravad nurgad olid nagu koerakõrvad. Koerakõrvade otsas rippusid *kipur*'id, mille naharibade otstes oli sõlmede asemel ömmeldud nõöpe. Meestel oli tavaliselt vööl ka üks nahkkotikene, milles oli kaheharulisest puust tehtud *kipur*.

Oda külge oli terast allapoole kinnitatud kuljus, mis liikumise ajal pidevalt kõlises. Kuljus pidi oma helinaga peletama halba vaimu *ketlja*'t. Mees kandis kogu aeg oda endaga kaasas, vabastades selle tupest ainult rituaalsete ohverduste ajal.

Mehe kõrval oli hülgenahkne seljakott ja üle kõige oli tõmmatud plastkile. Vööl rippusid nuga, lumelamba sarvest voolitud lusikas, kruus, nahkkott padrunitega, tubakakott koos tikkude, tulekivi ja niidi-nõelaga ning veel mõned nahkkotikesed.

Mehe kõrvades olid augud, kust olid läbi torgatud heinakõrred.

„Augud on selleks, et saaksin kõrvarõngaid kanda, kui tahan ilus välja näha. Ilma kõrteta kasvavad augud kinni,” oli mees mu küsimusele vastanud.

Teised karjused olid seda kuuldes irvitanud ja öelnud, et Ejjeli riputab kuljused kõrva, kui tantsima läheb.

Nii et mehe nimi oli Ejjeli. Tal oli hea ja soe, ning ta magas. Tema kõrval istus 180 cm pikkune, euroopalike näojoontega, siniste silmade ja musta täishabemega mees. Tal oli seljas kampsun, millele oli tõmmatud presendist *kuhljanka*, jalas pika säärega kummist kalamehesaapad, seljal rippus presendist seljakott ning üle kõige plastkile. Ka temal oli vööl nuga, mis suuruselt sarnanes väikese mõõgaga, luulusikas ja emaileeritud liitrine kruus. Luulusika, mis oli nagu Ejjelilgi tehtud lumelamba sarvest, olid talle kinkinud tuttavad tšuktši tüdrukud enne külast lahkumist.

Mehel oli külm, sest kolmandat nädalat järjest sadas vihma, ka polnud tema riided nii ilmastikukindlad kui kaaslasel. Tšuktšid kutsusid teda Jeloks, sest nende keeles puudus täht „Ü”.

Peab ütlema, et Ülo oli oma nimega rahul. Tuttavad tüdrukud olid kinnitanud, et Jelo tähendab tšuktši keeles sõpra. Hiljem selgus, et tegelikult tähendab tšuktšikeelne sõna *jelo* nii ema- kui isapoolseid tädi- või onupoegi, samuti veresugulasi. Kutsumegi teda edaspidi selle nimega.

Eemal sõi umbes 3500–4500 põhjapõtra. Sopkal istuv tšuktš oli karja hinnanud täpsusega 4221 põtra. Ülelugemine toimus nii, et mees seisis sopka otsas kivil ja all liikus kiiresti mööda põdrakari. Ejjeli vehkis käega ja luges: „10, 20, 30 ... 100, 200 ... 1000 ... Täpselt 4221 põhjapõtra ja mitte ühtegi rohkem. Halb aasta on olnud. 300 looma vähem kui mullu.”

Kuigi Jelole jäi niisuguse lugemise täpsus arusaamatuks, põhjapõdrad olid tihedas karjas sadade kaupa möödunud, ei hakanud ta vastu vaidlema. Oma tšuktši keele oskusega ta kiidelda ei saanud ning pealegi oli tal ükskõik, kas neid loomi oli natukene rohkem või vähem.

Kuna vihma sadas, oli põdrakari rahulik. Säased ja parmud selle ilmaga ei lennanud ja tänu sellele oli karjustel vähem tööd. Tavaliselt on juunis ja juulis sääski, parme ja kiine mustmiljon. Augustis läheb paremaks, siis on putukaid vähem. Sel aastal, kui 21. augustil esimest korda jälle lund sadas, kadusid nad peaaegu üldse.

Jelo oli paar korda lugenud, mitu sääske jääb peopesa alla, kui käega püksipõlve pihta lajatada. Kõige rohkem oli ta ühe löögiga suutnud tappa 78 sääske. See oli muidugi rekord, sest tavaliselt jäi peo alla umbes viiskümmend sääske.

Tegelikult ei olnud sääsed kõige hullemad. Palju vastikumad olid nõndanimetatud *maskera*d. Need olid tundra kihulased, kes tungisid läbi kõige väiksematest aukudest ja pragudest. Kihulaste hooajal oli vaatamata nägu katvale sääsevõrgule Jelo kael ja kõrvatagused nende mürgistest hammustustest nii paistes, et pead sai pöörata ainult koos ülakehaga.

Tšuktšid rääkisid, et mõned vene geoloogid olevat tundras *maskera*'de hammustustest päris segi läinud – kakkunud ennast isegi alasti, püherdanud veelompides ja jooksnud tundrassa, kust nad hiljem surnuna leiti.

Vene piirivalvuritel pidavat hammustustest esimesel teenistusaastal jalad nii paiste minema, et saapad tuleb hospitalis noaga jalast lõigata, kui nad sinna ravile viiakse.

Vihm oli Jelo riided täiesti läbi niisutanud. Vesi oli isegi läbi riiete alla saabastesse nõrgunud ja need lirtsusid käimisel ebageeldivalt.

Jelo tõusis, et külmast pääseda ja hakkas põtru kokku ajama.

„Hackuu, hackuuu, hack, hack, hack,“ kõlas tema hüüe soppkade vahel.

Põdrad kuuletusid kohe hoigetele ja hakkasid kokku jooksuma. Ainult üks vastik elajas ei kuulanud käsku. Loom oli vaevu nähtav, ainult tema pruun selg paistis kääbusseedermänni tagant. Jelo otsis paraja kivi ja lennutas selle põõsas oleva looma suunas. Tavaliselt ta loomi kividega ei loopinud, aga vihma tõttu polnud tuju just kõige parem.

Kivi tabas looma täpselt keset selga. Jooksupanemise asemel loom röögatas ja tormas teda häirinud inimese suunas. Selgus, et põõsas oli istunud karu, kes ootas, et mõni põder parajale kaugusele tuleb, et siis lõunasöögiks langeda. Kiiresti läbis karu mõnikümmend meetrit ja varsti seisis ta Jelost seitsme meetri kaugusel kahel käpal püsti ja urises valjusti.

Ejgeli oli vahepeal ärganud ja hõikas: „Jelo, tule kohe ära!”

Jelole meenus vana tšuktši jahimehe Utteli õpetus: „Kui karu tuleb sinu suunas, siis ära talle kunagi selga näita, muidu oled sa kadunud mees. Karule meeldib inimesele selja tagant kallale tungida ja kui sa ei sure, siis skalbist oled ilma kindlasti. Kõige parem oleks, kui sa tema suunas karjudes jookseksid, siis võib karu kartma hakata ja jookseb ära. Või möödu temast külje pealt, aga pea meeles – ei tohi mitte kunagi seljaga karu poole jääda.”

Nii ei julgenud Jelo karule selga pöörata. Peast sähvas läbi mõte, et pidid nad nüüd ilma püssita välja tulema. Püss oli jäänud telki. Ejgeli ei tahtnud vihma tõttu relva kaasa võtta. Karu tammus jalalt jalale.

Igaks juhuks võttis Jelo vöölt oma vägeva noa ja jäi seisma. Mõlemad vah-tisid üksteisele otsa. Karu oli väga suurt kasvu. Kahel jalal seistes ulatus loom kolme poole meetrini. Tema suu oli pärani ja sealt paistsid suured kihvad. Külma tõttu tuli karul suust iga hingetõmbega auru. Loom seisis ja mõrises.

„See on lihasööja grisli,” jõudis ta mõelda, „sellepärast ta nii suur ongi. Need pidid eriti ohtlikud olema.”

Ta seisis nuga käes ja vahtis karule silma. Karu urises taas ja tammus jalalt jalale.

Vahepeal oli ka Ejgeli sopka otsast alla jõudnud ja astus Jelo selja tagant lähemale. Jelo kõrvale jõudes asetask ta oda enda jalge ette ja sosistas: „Pane kohe nuga maha! Ruttu!”

„Hull oled või!” ei saanud Jelo aru.

„Tee ruttu, aega ei ole,” kiirustas tšuktš.

Jelo asetask noa samblale ja astus pool sammu tagasi, nii et Ejgeli jäi temast natukene ettepoole.

Ejgeli kummardus, siis ajask ennast sirgu, vaatask karule otsa, tõstis käed üles ja hakkask monotoonselt sõnuma:

Karu, ära ole paha.

Me ei tee sulle midagi paha.

Me oleme samast verest, sina ja mina.

Karu, mine ära.

Karu, ära ole paha.

Me ei ole teinud sulle midagi paha.

Me oleme ühest soost, sina ja mina.

Karu, mine ära.

Karu, ära ole paha.

Me ei ole teinud teie rahvale paha.

Me joome samast jõest, sina ja mina.

Karu, mine ära.

*Karu, ära ole paha.
Me oleme küll esivanematele ande toonud.
Me oleme üks rahvas, sina ja mina.
Karu, mine ära.*

Karu kuulas tähelepanelikult. Urin jäi vaiksemaks ja ta jälgis pingsalt Ejgeli tegevust. Mees rääkis monotoonselt. Tema käed olid kogu aeg tõstetud. Tšuktš vibutas oma ülakeha ette ja taha, ise kogu aeg teraselt silmi karul hoides.

Peale esimest salmi istus karu maha. Ta kuulas huviga, kallutades pead kord ühele, kord teisele poole. Kas selles liigutuses väljendus heakskiit või vangutas ta uskumatult pead, see jäigi arusaamatuks. Pärast kolmandat salmi noogutas ta nagu mõistvalt peaga, tõusis neljale kápale, keeras selja ja hakkas ära minema.

Tšuktši karjalaika, kes siamaani oli hirmunult kiunudes meeste selja taga passinud, sai sellest julgust ja tormas klähvides karule järgi.

Kord oli ta vasakul, kord paremal pool karu, kord haukus otse karu selja taga.

Karu püüdis koera liikumist jälgida, aga tolle suure liikumiskiiruse tõttu tundus see võimatu. Sellest aru saades hakkas karu jooksuma, algul aeglaselt, pärast, kui koer talle siiski järgnes, üha kiiremini ja kiiremini, kuni ta nagu kiirrong läbi põõsaste tormas. Koer püüdis karu jälitada, aga jäi varsti kaugemale maha.

„Karu kardab, et teda sabast sikutatakse,” sõnas Ejgeli oma oda maast ülesse korjates.

Sopkade vahel kaikus Jelo hüsteeriline naer, kes tundis tohutut pingest vabanemist.

Nad ajasid karja kokku ja tegid lõkke üles. Jelo uuris tšuktšilt, mida too karule oli rääkinud.

Ejgeli seletas ja lisas, et kui sa seda juttu oleks rääkinud *tanŋg*'ide* või eesti keeles, siis oleks metsloom su nahka pannud, sest eriti *tanŋg*'ide keelt karud ei kannata. „Metsarahvaga on alati võimalik kokku leppida. Karud on ju loomannahka riidetatud inimesed. Nad on nagu šamaanid, kes juba kaugelt mõistavad

* *tanŋg* – halvustav nimetus venelaste kohta

inimeste kavatsusi. Nendest ei tohi halvasti kõnelda, sest muidu hakkavad nad karjale kurja tegema. Ja vaata, et sa kunagi põtru ei vannu ega karju, et susid neid söögu. Sellega tood sa põdrakarjale tohutu needuse kaela.”

Nimelt olevat halvad vaimud *ketlja*’d või *keli*’d võimelised ennast huntidesse peitma ja sellise sõnumisega antaks kari *keli*’de meelevalda.

Ketlja’sid või *keli*’sid olevat kolme liiki. Ühe grupi moodustavad eriti kurjad vaimud, kes elutsevad kusagil kõiksuses. Nad liiguvad ringi ja jahivad inimeste keha ning hinge. Nad segavad ennast pidevalt inimeste ellu ja on inimestele kõige ohtlikumad. Nemad levitavadki taude ja katku ning on võimelised hävitama terve suguharu. Põhiliselt tulebki teenida ära just nende vaimude rahulolu, et nad ei teeks sulle paha.

Teises grupis on vaimud, kes kuulevad šamaani *bubin*’i* kutsuvat häält ja ruttavad kohale, et aidata teda inimeste ravimisel ja tema rännakutel üla- või alailma.

Kolmas grupp on ei tea mis maal elavad vaimud, kellega tuleb aeg-ajalt – aga mitte eriti sageli – võidelda.

Üldiselt võib *ketlja* võtta endale mitmeid kujusid. Ta võib olla nii mõni asi, loom kui inimene. Seega on paha vaim *ketlja* väga sarnane meie eesti mütooloogia paha tegelase kuradiga. Mõlemad võivad võtta endale sellise kuju, nagu tahavad. Ilmuda inimese, looma või mõne asja kujul. Mõlemad, nii kurat kui ka *ketlja*, on eristatavad tavalisest loomast või inimesest mingi erilise märgi tõttu, mille järgi nad enamasti ka ära tuntakse. Kui *ketlja* ilmub loomana, võivad ta iseärasuseks olla näiteks suured kõrvad, ebaloomulik pea, eriline silmade asetatus. Tihti võib tal olla ainult üks silm, mingi teise looma kõrvad või ta käitub erinevalt sellest, kuidas käituvad tavaliselt need loomad.

Ketlja võib võtta ka mõne asja kuju. Selline asi muudab iseenesest oma asukohta. *Ketlja*’l olevat omadus võtta endale isegi kivi kuju, kui ta sulle tahab mägedes pähe prantsatada. Kivid võivad siis hakata iseenesest liikuma ja surmata ohvreid. Mõneti sarnaneb selline *ketlja* poltergeistiga.

Kui *ketlja* on võtnud inimese kuju, siis on selleks tavaliselt läänest tulnud inimene. See ei tähenda muidugi mitte ainult venelast, sest kõik halb tuleb lihtsalt läänest ja hea idast. Nagu ka valguseandja päike tuleb idast ja kaob läände.

* *bubin* – šamaanitrumm

Tšuktšide *ketlja*'de või *keli*'de puhul võib paralleele tõmmata Matthias Johann Eiseni kuradi ja kurjade vaimudega.

Eisen kirjutab „Eesti mütoloogias”:

„Kuigi on oletatud, nagu tuleks esivanemate usundit dualismiks pidada, ei või me selle oletusega ometi leppida. Küll astub rahvajuttudes kurjuseprintsip esimesse ritta, jah näib, nagu tuleks esivanemate usundit koguni diabolotsentriliseks arvata, sest et kurat, vanapagan moondab nagu kõike enese ümber keerutavaks teljeks, kuid tõepoolest on ta võimu ometi piiratud, ta satub iga päev vastasvägede ohvriks.

Palju enam tuleb esivanema usundit animismiaate kandjaks arvata. Surnutest arenenud vaimud vajutavad kogu elule nagu pitseri peale. Need vaimud avaldavad tihti olude järgi pahemat või paremat iseloomu, mõnikord aga ainult paha iseloomu. Iseäranis õelad on kõik elus kurjad olnud isikud, aga ka ohvrita ehk matmiseta jäänud isikud, viimased ometi mitte alati.

Niisuguseid vaimusid hüütakse kurjadeks vaimudeks, kurjadeks haldjateks, kuraditeks.

Juba kuradi nime mitmuses tarvitamine, et me seda nime ei või pärisnimeks (nomen proprium) pidada, vaid sugunimeks (nomen appellativum).

*Neist kubiseb kogu loodus; ühtelugu kuuleme, et kuri vaim on otsa saanud, kuid silmapilk esineb meile teine.”**

Kui mehed õhtul laagrisse jõudsid, rääkis Ejjeli kõigile, kuidas valge mees püüdis kiviga karu maha lüüa ja mis siis edasi juhtus.

„Hea, et sa *tanng* ei ole, muidu peaksime täna sinu matuseid,” ütles Vatap, üks tšuktšidest, kes oli öises karjavälves koos Veemiga. „*Tanng*’idel on selline halb hais juures, mida karud ei kannata. Nad katsuvad neid alati maha murda ja okste alla toppida, et siis hiljem roiskunud lihaga maiustada.”

„Ja ega sinu lõhn neile ka vist eriti ei meeldi,” lisas Veem, „nad saavad kohe aru, kes on kes.”

* Matthias Johann Eisen, „Eesti mütoloogia”, Tallinn 1995, lk 88.